

ԴՐՎԱԳՆԵՐ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔԱԶԱԶՆՈՒՆՈՒ ԵՎ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ
ԲԱՐԵԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ՍՈՒՄԱՆՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

XX դարի առաջին տասնամյակների պայծառ անուններից են Հովհաննես Քաջազունին (1868–1938) և Հովհաննես Թումանյանը (1869–1923): Ազգային երկու մեծություններ, որոնց դերը նշանակալից ու անփոխարինելի է ինչպես հայ մշակույթի, այնպես էլ ազգային-քաղաքական մտքի պատմության մեջ՝ այն էլ հայ ժողովրդի կյանքի ամենատղբերգական ու պատմական վայրիվերումներով լի գերբարդ շրջանում, ապագայի անորոշության պայմաններում, երբ նույնիսկ տաղանդավոր անհատների ու գործիչների համար շատ ավելի դյուրին էր սխալվելը, քան ճիշտ կողմնորոշվելը: Սակայն թե՛ Քաջազունին և թե՛ Թումանյանը ժամանակի նվիրյալների մեծ բանակի մեջ առանձնացան և միացան այն փոքրաթիվ ազգային գործիչներին, ովքեր կարողացան գնահատել պատմական պահն ու վահան դառնալ մեր ժողովրդի ամենամեծ գոյամարտում: Գրեթե տարեկից գործիչները (Քաջազունին մեկ տարով էր մեծ Թումանյանից), դուրս գալով Ջավախքից ու Լոռուց, մշտապես բարիկաղի միննույն կողմում էին թե՛ գրական-մշակութային, թե՛ հասարակական-քաղաքական կյանքի զարգացման պայքարում: Բնականաբար, մշտապես մարտնչելով միննույն նպատակների համար՝ նրանց հանդիպումներն անխուսափելի էին, իսկ եթե նկատի ունենանք ազգային երկու գործիչների մարդկային բնավորության լուսավոր նկարագիրը, ապա նույնքան անխուսափելի ու օրինաչափ էր նրանց բարեկամությունը: Հասարակական, մասնավորապես գրական-մշակութային կյանքի բազմաթիվ խաչմերուկներում Ամենայն հայոց բանաստեղծ Թումանյանն ու ՀՀ առաջին վարչապետ Քաջազունին գործեցին համատեղ, անցան նույն ուղով, ձգտեցին միննույն բաղձալի նպատակներին՝ ինչպես հայ ժողովրդի ազատագրությանը, պետականության կերտմանը, այնպես էլ նրա մշակույթի ու գրականության զարգացմանը, գրողների նյութական ապահովության ու նրանց հեղինակային իրավունքի պահպանման խնդիրների լուծմանը: Նրանք միասին էին հայ գրական կյանքը, հրատարակչական և նույնիսկ կրթական-դպրոցական գործը կազմակերպելիս:

Անվանի երկու ազգային գործիչների մշակութային-քաղաքական առնչակցության պատմության վավերագրերն են Քաջազնունու հուշերը Թումանյանի մասին, բանաստեղծի և ժամանակի ազգային մշակութային գործիչների նամակագրությունը, նրանց գրական ժառանգությունն և այլն:

Հովհ. Քաջազնունին Պետերբուրգի քաղաքացիական ինժեներների ինստիտուտը գերազանցության դիպլոմով 1893-ին ավարտելուց հետո գալիս է Թիֆլիս: Դեռևս ուսանողական տարիներից նա հարել է ՀՅ Դաշնակցությանը՝ դառնալով նրա հիմնադիր անդամներից մեկը: 1890-ականների կեսերին նա, որպես ինժեներ, աշխատել է Անդրկովկասի տարբեր քաղաքներում (Բաքու, Բաթում, Թիֆլիս), միաժամանակ զբաղվել կուսակցական գործունեությամբ: Հենց ՀՅԴ գործունեության համատեքստում ու Թիֆլիսի դաշնակցական միջավայրում է կայացել Թումանյանի և Քաջազնունու ծանոթությունը: Մակայն նրանք մտերմացել են իշխանուհի Մարիամ Թումանյանի տանը 1897-ից կազմակերպվող «Հինգշաբթիներին»¹: Ինչպես հավաստում է իշխանուհին, բոլոր անդամներն «անբաժան հոգի» էին²: «Հինգշաբթիների» ընթացքում ծավալվում էին գրական բանավեճեր, քննարկվում էին հատկապես հիմնական անդամների՝ գրական դեռևս անտիպ գործերը: «Հիշում եմ, – գրում է իշխանուհին, – Շանթի առաջին դրաման մենք այնքան խիստ քննադատեցինք, որ նա պատռեց ձեռագիրը»³: Բացի գրական ընթերցումներից և քննարկումներից, «Հինգշաբթիներում» Թումանյանը, Շանթը, Քաջազնունին և այլք արծարծում էին նաև ազգային-քաղաքական, հասարակական-մշակութային զանազան հարցեր, այդ թվում՝ Թիֆլիսում Գրողների ընկերություն հիմնելու խնդիրը:

Սկզբից Քաջազնունին բարձր է գնահատել բանաստեղծի տաղանդը և փորձել է օգտակար լինել որտեղ եղել է, ինչպես կարողացել է: Թումանյանի նյութական վիճակը միշտ էլ ծանր է եղել, բայց նա ձգտել է այդ իրողությունը թաքցնել ամենքից,

¹ 1897 թ. վերջերին իշխանուհին հինգշաբթի օրերին իր տանը կազմակերպում է գրական երեկոներ, որոնք ստացել էին «Հինգշաբթիներ» (երբեմն նաև՝ «Չորեքշաբթիներ») անվանումը: Կազմավորված գրական այդ խմբակի մշտական անդամները վեցն էին՝ տանտիրուհին՝ Մարիամ Թումանյանը, Հովհ. Թումանյանը, Հովհ. Քաջազնունին, Լ. Շանթը, Փիլ. Վարդազարյանը, բժիշկ Ար. Զարգարյանը: Քաջազնունին, սակայն, «Հինգշաբթիների» մշտական անդամն էր մինչև Բաքու տեղափոխվելը: Դրանից հետո Քաջազնունին մշտապես այցելում և գրական երեկոներին մասնակցում էր արդեն իբրև հյուր: «Հինգշաբթիներում» նույնպես, ինչպես «Վերնատանը», անպակաս էին հյուրերը՝ նրանց թվում Դ. Դեմիրճյանը, Ղ. Աղայանը, Ավ. Բսահակյանը, Շիրվանզադեն: Հինգշաբթի երեկույթները տևել են մինչև 1902–1903 թթ.:

² Մ. Թումանյան. Իմ համառոտ կենսագրությունը և իմ հիշողությունները, Երևան, 2003, էջ 107:

³ Նույն տեղում:

սակայն մտերիմների աչքից երբեք չի վրիպել բազմանդամ ընտանիքի հոգսերի բեռի տակ կքաժ բանաստեղծի վերջ չունեցող տնտեսական դժվարությունները: Պատահական չէ, որ նրա երեք մեկենասները, որոնք հատկապես դարասկզբին կարողացան նեցուկ դառնալ մեծ բանաստեղծին, մտերիմ բարեկամներն էին՝ «Հինգշաբթիների» անդամներ՝ իշխանուհի Մարիամ Թումանյանը⁴, բժիշկ Արիստակես Չարգարյանը⁵ և Փիլիպոս Վարդազարյանը⁶ (Ֆիլիպը): Քաջագունին նույնպես փորձեց իր հնարավորությունների սահմաններում աջակցել Թումանյան-մարդուն և սատար կանգնել Թումանյան-ազգային գործչին: 1900 թ. Քաջագունին և Արսեն Դլտճյանը⁷ Բաքվում միջոցներ էին հայթայթում Թումանյանին արտասահման ուղարկելու համար: Այդ նպատակով Քաջագունին բանաստեղծին տրամադրում է 80 ռուբլի. Թումանյանը հրաժարվում է՝ ասելով. «Շոայլ բախտ կլինեք ինձ համար, եթե կարողանայի պարտքերս վճարել, այս կամ այն փողոցով անցնելու ազատությունը ձեռք բերել... Ես չեմ կարողանում այս սահմանում ապրել, դու արտասահման ես դրկում»⁸: 1901 թ. Բաքվի Շահգեղյան գրասենյակը, որը բարեգործական աշխատանք էր ծավալում, դադարեցնում է Թումանյանին թոշակ տալ՝ պատճառաբանելով, թե նա այլևս չի ստեղծագործում: Քաջագունու միջամտությունից հետո փորձում են վերականգնել թոշակը, սակայն պայմանը բանաստեղծին Բաքվում տեսնելն էր: Քաջագունուն չի հաջողվում Թումանյանին համոզել Բաքու գալ, բանաստեղծը հրաժարվում է այդ առաջարկից՝ այն համարելով «անվայել» և գեղարվեստագետի արժանապատվության դեմ. «Գրողի հետ չպետք է պայմաններ կապել, գրողին պետք է ընթացք տալ, հնար տալ»⁹:

Թումանյանն ու Քաջագունին հաճախակի էին հանդիպում 1905–1906 թթ.: 1905 թ. ապրիլի 3–15-ը նրանք միասին էին Թիֆլիսի Հայկական առաջին համազգային համագումարում, ինչպես նաև 1906 թ. հունիսի սկզբին՝ Խրիմյան Հայրիկի կոնդա-

⁴ Թումանյան (Դոլուխանյան) Մարիամ Մարկոսի [21. 07. 1870 (Թիֆլիս) – 23. 07. 1946 (Երևան)] – բարեգործ, Թիֆլիսի Հայոց Դրամատիկական ընկերության նախագահ (1903–1907), մշակութային, հասարակական գործիչ:

⁵ Չարգարյան Արիստակես (Ռուստեմ) Հայրապետի [23. 12. 1864 (Գողթան գավառ՝ Ներքին Ագուլիս) – 13. 02. 1935 (Թիֆլիս)] – բժիշկ, հասարակական գործիչ:

⁶ Վարդազարյան Փիլիպոս Հակոբի [1858 (Գողթան գավառ՝ Ներքին Ագուլիս) – 01. 09. 1935 (Թիֆլիս)] – հրատարակիչ, մշակութային գործիչ, Թումանյանի և Քաջագունու մտերիմ բարեկամներից:

⁷ Ա. (Միսեոն) Դլտճյան արքեպ. [28. 03. 1868 (Ալեքսանդրապոլ) – 1943 (Էջմիածին)] – իրավաբան, բանասեր:

⁸ Հ ռ վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով (այսուհետև՝ ԵԼԺ), հ. 10, Երևան, 1999, էջ 53:

⁹ Հ ռ վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. ԵԼԺ, հ. 9, Երևան, 1997, էջ 248:

կով հաստատված Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձության 12 անձանցից բաղկացած նոր կազմում էին¹⁰: 1900-ականների սկզբին Քաջազունին թումանյանի տանը ձևավորված “Վերնատան” մշտական հյուրերից էր և, բազմիցս ականատես լինելով ու մասնակցելով այնտեղ ծավալվող բանավեճերին, հավաստիացնում էր, որ դրանք մնում էին սկզբունքային բարձրության վրա և “Թումանյանի նուրբ ու զգայուն խառնվածքը ազնվացնում էին “Վերնատունը”¹¹:

1906-ից Հովհ. Քաջազունին Բաքվի Հայոց հրատարակչական ընկերության գրահրատարակչական հանձնաժողովի անդամ էր: Դեռ 1907 թ. հուլիսի 27-ին Թումանյանը դիմում է Քաջազունուն ինդրելով իրեն անձամբ ֆինանսապես օժանդակելու փոխարեն ֆինանսավորել “Լուսաբեր” դասագրքի հրատարակությունը, որի հեղինակներն էին Հովհ. Թումանյանը, Լ. Շանթը և Ստ. Լիսիցյանը: Քաջազունին ստիպված էր օգոստոսի 1-ին մերժել բանաստեղծին՝ արդարանալով. “Մեզ հանձնված է փողը պատրաստի գրքեր տպագրելու համար և ուրիշ ոչինչ”¹²: Նրան ավելի հուզում և հետաքրքրում էր ոչ թե “Լուսաբերի”, այլ անձամբ բանաստեղծի նյութական վիճակը: Գիտակցելով, որ հայ գրողի “անել դրությունն” ընդունակ է սպանելու ամեն մի պոետական եռանդ, և գրականության շահերը պահանջում են գրողին ամեն կերպ աջակցել ու հնարավորություն ստեղծել՝ “բեղմնավոր անելու իրանց տաղանդը”, Քաջազունին գրում է. “Ինչ վերաբերում է քեզ, ավելորդ եմ համարում հավաստիացնելու, որ համարում եմ քեզ իսկական բանաստեղծ և համոզված եմ, որ ինչ էլ անելու լինի հայ հասարակությունը, դարձյալ պարտավոր և երախտագետը կմնա նա և ոչ դու (ընդգծումը մերն է.– Ս. Հ.)”¹³:

Քաջազունու մտահոգության կենտրոնում շարունակում էր մնալ Թումանյանի նյութական ապահովության ինդիքը: Այդ նպատակով Քաջազունին 1907 թ. օգոստոսին Թումանյանին առաջարկում է ավարտել “Մասունցի Դավիթը”, որպեսզի հնարավոր լինի նոր ժողովածու հրատարակել: Մակայն պոեմի երկրորդ մասը չգրելու գրողի պատճառաբանությունը հարգելի է համարում. Քաջազունին գրում է. “Բայց դու անհրազորձելի գտար,– մի այնպիսի պատճառով, որի դեմ չի կարելի վիճաբանել. ասում ես, տրամադրություն չկա “Դավիթը” շարունակելու: Առանձնապես ես շատ ավստում եմ, որ այդպես է... Չոռով հո չի՞ կարելի բանաստեղծություն գրել”¹⁴:

¹⁰ Տե՛ս՝ “Մշակ” (Թիֆլիս), 10. VII. 1906:

¹¹ “Հայրենիք” (Բոստոն), 1960, - 4, էջ 24:

¹² Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ (այսուհետև՝ ՈւՀ), հ. 5, Երևան, 1998, էջ 308:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Նույն տեղում:

Հովհ. Քաջագունունին ու Մ. Տեր-Անդրեասյանը, շարունակելով իրենց հորդորներն ու բարձր հոնորարի գրավիչ առաջարկները Թումանյանին, որն է արդյունք չեն տալիս: “Մասունցի Դավիթն” առանձին գրքով հրատարակելու և բանաստեղծին նյութապես աջակցելու անկեղծ ցանկությունից է ծնվում Բաքվում 1908թ. ժողովածուն հրատարակելու մտահղացումը:

Թեև Բաքվի Հայոց հրատարակչական ընկերության միջոցները նախատեսվում էին միայն պատրաստի գրքեր տպագրելու համար, Քաջագունունն հաջողվում է համոզել վարչությանը հեղինակին ժողովածուի համար անմիջապես կանխավճար ուղարկել 200 ռուբլի և անձամբ երաշխավորում, որ բանաստեղծի հետ համաձայնության չգալու դեպքում կանխավճարը ետ կվերադարձնի իր սեփական միջոցներով¹⁵: Քաջագունունն աշխատում և ձգտում էր Թումանյանի համար “այնպիսի պայմաններ” ապահովել, որ նա “գրկված չլինի”¹⁶: Եվ պոետն իբրև իր շահերի պաշտպան Հովհ. Քաջագունունն է լիազորում ֆինանսական հարցերով բանակցել Բաքվի Հայոց հրատարակչական ընկերության վարչության հետ: Ի վերջո, հեղինակի առաջարկած պայմանները համարվում են “արդարացի և ընդունելի”¹⁷:

Իհարկե, ողջ գումարը բավարար չէր գրողին պարտքերից ազատելու. այդ մասին քաջատեղյակ էր նաև Քաջագունունին, և նա որոնում է պոետի պարտքերը մարելու այլ ուղիներ¹⁸: Ժողովածուն կազմելու աշխատանքները հանձնարարվում է Հովհ. Քաջագունունին: Հենց նրա շնորհիվ 1908 թ. հունվարի 25-ին Բաքվի Հայոց հրատարակչական ընկերության մասնաժողովի հերթական նիստը որոշում է ավելացնել բանաստեղծի հոնորարը¹⁹: Ծանոթ լինելով Թումանյանի առօրյա հոգսերին և զբաղվածությանը, գրական երկերը մշտապես մշակելու սովորությանը՝ Քաջագունունին 1908 թ. ապրիլի 17-ին իր կազմած ցանկը հեղինակին ուղարկելով՝ գրում է. “Արդ՝ աչքի անցկացրու գրվածքներդ այդ ցուցակի կարգով և, եթե փոփոխություններ ա-

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 309: Քաջագունունին համոզում է մասնաժողովի անդամներին, որ հեղինակին անմիջապես ուղարկվի ոչ թե 200, այլ 300 ռուբլի կանխավճար: Հոնորարը պետք է Թիֆլիս ուղարկվեր յոթ ամիս շարունակ, պարբերաբար, սկսած դեկտեմբերի 1-ից՝ “ամեն ամսի 1-ին” (նույն տեղում, էջ 312): Նախատեսվում էր, որ 3000 տպաքանակով հրատարակված ժողովածուից ստացված եկամուտը բանաստեղծի համար կազմելու է 1200 ռուբլի: Այնուհետև դրա ծավալը մեծանում է, և եկամուտն էլ դառնում է 1725 ռուբլի (նույն տեղում, էջ 319):

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 309:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 310:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 318:

¹⁹ Խոստացած 50 ռուբլու փոխարեն ընկերությունն առաջարկում է յուրաքանչյուր մամուլի համար վճարել 75 ռուբլի (նույն տեղում):

ներու ես, արա, միայն մի՛ ուշացնիր, որովհետև մենք տպագրությունը չենք կանգնեցնի²⁰: Օգոստոսի վերջին ժողովածուի տպագրությունը գրեթե ավարտվում է:

1908 թ. օգոստոսի 1-ին կամ 2-ին Թումանյանը Քաջազնունու և ռուս բանաստեղծ, ազգագրագետ, լրագրող Բոգորազ Տանի հետ «դիլիժանսով» Թիֆլիսից ուղևորվում են Բաքու: Քաջազնունին պնդում է, որ բանաստեղծին Թիֆլիսից տեղաշարժել է նրա կամքին հակառակ. «Զոռով եմ պոկել տեղից, հասցրել Վլադիկավկազ ու այնտեղից էլ քաշել-տարել Բաքու, որ գոնե ծովը տեսնի, նավթահանքերը և գործարանները²¹: Քաջազնունին պատմում է. «Գնում էինք դիտմամբ դանդաղորեն, կայարաններում երկար կանգ առնելով, գիշերելով, շրջակայաները դիտելով ու բնության գեղեցկությունները վայելելով... Այժմ Կովկասի վիթխարի ահարկու զանգվածները տակն ու վրա էին արել իր հասկացողությունները, անբնական էին թվում: Երբ Կազբեկ կայարանից իջնում էինք Դարյալի կիրճը, հանկարծ դիմեց ինձ.

– Գիտե՞ս ինչ: Ասում եմ՝ էս երկիրը Աստված ստեղծել է առաջին օրերում, երբ նյութն առատ է եղել ու ինքն էլ դեռ անփորձ, չի իմացել չափն ու սահմանը... Թե չէ՛ էս բարձրության սա՞ր կլինի, էս խորության ձո՞ր կլինի:

Ես թարգմանեցի Բոգորազին Թումանյանի ասածը:

Սա լիաբերան ծիծաղեց:

– Առատ նյութն ու անփորձ Աստվածը... Լա՛վ է ասված²²:

Ժողովածուի հրատարակության ողջ ընթացքում և նույնիսկ դրա լույսընծայումից շատ առաջ Քաջազնունին, ինչպես Թումանյանի նախորդ գրքերի հրատարակիչները, համոզվում է հեղինակի գերպահանջկոտության մեջ. «Մյուս կողմից խստապահանջ էր իր վերաբերմամբ, ուզում էր տալ ըստ ամենայնի կատարյալ գործեր և հասկանում էր արածների թերությունները: Խստապահանջ էր ու հաճախ անարդար, թերագնահատում էր իր սեփական գրվածքները²³:

Բաքվում Թումանյանը միջամտում է հրատարակիչների աշխատանքին, որի հետևանքով ժողովածուի տպագրությունը կանգ է առնում: Դստերը՝ Աշխենին, օգոստոսի 15-ին բանաստեղծը գրում է. «Դմ գրքում բաներ էին փոխել: Տպագրությունը կանգնեցրի – նորից տպել եմ տալիս տպած տեղերը²⁴ :

Քաջազնունին վկայում է, որ ժողովածուի տպագրության ընթացքում ինքը, լինելով բանաստեղծի Թիֆլիսի բնակարանում, ուսումնասիրել է գրողի ձեռագրերը և ո-

²⁰ Նույն տեղում, էջ 322:

²¹ Այստեղ էլ հուշագիրը շփոթում է, քանի որ Թումանյանն արդեն եղել էր Բաքվում և ոչ մեկ անգամ (այդ մասին տե՛ս Հ ն վ հ. Ք ա ջ ա զ ն ու ն ի. Անդարձ ճամփորդը.– «Գրական թերթ», 20. X. 1989):

²² Նույն տեղում:

²³ Նույն տեղում:

²⁴ Հ ն վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. ԵԼԺ, հ. 10, էջ 53:

րոշել այդտեղ ներկայացնել “Հայոց լեռներումը”: Թեև բանաստեղծը վերջինս 1906 թ. դեկտեմբերի 24-ին արդեն հրատարակել էր Թիֆլիսի “Երկիր” օրաթերթում, իսկ գրել էր շատ ավելի վաղ՝ 1902 թ., բայց չէր գետեղել 1903 թ. ժողովածուում: Սակայն պատճառը ոչ թե այն էր՝ գրողը չէր հավանում “Հայոց լեռներումը”, ինչպես կարծում է Քաջագունունին, այլ այն, որ բանաստեղծությունը գրվել էր իբրև “Հին կռիվը” պոեմի “Ճամփին” գլխի նախերգանք: Քաջագունունին գրում է. “Ինձ մի քանի անգամ պատահել է խուզարկել նրա գրասեղանի արկղները, քրքրել թղթերը և լույս աշխարհի հանել գեղեցիկ կտորներ, որ ինքը՝ հեղինակը, արժանի չէր համարում հրատարակման: Թերևս շատ զարմանաք, եթե ասեմ, որ սրանց թվում էր այնպիսի գոհար, ինչպիսին է “Հայոց լեռներումը”²⁵: Գուցե այս է պատճառը, որ “Հայոց լեռներումը” գետեղվում է Քաջագունունու հրատարակած, Բաքվում լույս տեսած 1908 թ. “Բանաստեղծություններ” ժողովածուի “Երգեր” բաժնի վերջում:

Նշված աշխատությունը 1906–1914 թթ. Թումանյանի երկերի ամենակարևոր և ծանրակշիռ հրատարակությունն էր: Այն պարունակում էր գրողի քսանամյա գրական-ստեղծագործական ուղու լավագույն էջերը: Ժողովածուն Թումանյանի ձեռք բերած գեղարվեստական բարձունքի նոր նվաճումն էր և դարձավ ինչպես նրա նյութական, տնտեսական վիճակի բարելավման, այնպես էլ հասարակական ճանաչման նոր նշանաձող:

Քաջագունունին օգնության է հասել Թումանյանին նաև այն պահերին, երբ բանաստեղծը նյութական դժվարությունների էր հանդիպում հայ դատին առնչվող հարցերում: Պահպանվել է Թումանյանին ուղղված Քաջագունունու երկտողը. “Ձեզ պարտք տված Քննիչ բյուրոյի համար քսան հազար ռուբլին, այսօր Ձեզանից ետ ստացա”²⁶:

Երբեմն Թումանյանը դիմում էր Քաջագունունու օգնությանը հայ գրողներին օգնելու խնդրանքով և դա անում էր թե՛ սեփական նախաձեռնությամբ, թե՛ մտերիմների հորդորով: Շատերն էին համոզված, որ հենց Թումանյանի խոսքը կարող է Քաջագունունուն մղել գործնական քայլերի: Այսպես, Լ. Շանթը 1910 թ. Լոզանից խնդրում է Թումանյանին Քաջագունունու միջոցով օգնության հասնել Դ. Դեմիրճյանին: Շանթը գրում է. “Ես գիտեմ քու պայմաններդ, բայց ուրիշ որուն գրեմ, որ սրտին մոտ առնե ու բան մը ընե: Նորեն դուն գուցե կարող ըլլաս, ասդին-անդին դիմելով՝ բան մը գլուխ բերես: Բազու Քաջագունունին Դերենիկի մասնավոր հարգողներեն է, ան ալ կրնար օգնություն մը հասցնել: Կը գրեի ինքս ալ, բայց մտածեցի, որ քու խոսքդ կրնա ավելի ազդեցություն ըներ վրան: Անո՛ր ալ գրե”²⁷:

²⁵ Հո վ հ. Ք ա ջ ա գ ու ն ու ն ի. նշվ. հոդվ.:

²⁶ Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Թումանյանի ֆոնդ, - 2339 (482):

²⁷ Լ. Շ ա ն թ. Երկերի ժողովածու ինը հատորով, հ. 9, Երևան, 2017, էջ 158:

Քաջագունին մասնակից էր նաև Թումանյանի նախագահած Հայ գրողների կովկասյան ընկերության գործունեությանը, ոչ միայն գրական ասուլիսներին իր ներկայությամբ, այլև կարդացած դասախոսություններով: 1917 թ. հունվարի 13-ին գրական ընկերության 16-րդ երեկույթում ինժեներ Հովհ. Քաջագունին դասախոսում է «Ինչ է գեղարվեստը» թեմայով: Նա դրսևորում է արվեստի հարցերը գիտականորեն առաջադրելու և վերլուծելու գրականագետի հմտություններ, կարևորում է ազգային գեղարվեստի դերը համաշխարհային մշակույթի ու ազգերի պատմության համատեքստում: Քաջագունու խոսքերով՝ «գեղարվեստի միջոցով են գնահատվում ազգերը, և այսօր, երբ օտարը կանգնում է հայկական ավերակների առաջ, տեսնում է մեր արվեստն ու ճաշակը, նա իր հիացմունքի խոսքերն է հանում հրապարակ և տալիս իր արժանի գնահատությունը: Ահա գեղարվեստականի էական դերը»²⁸: Համաշխարհային գրականության մեջ թե՛ Թումանյանի, թե՛ Քաջագունու ամենասիրելի գրողը Շեքսպիրն էր: Թումանյանը «Վերնատան» Շեքսպիրն էր և հայ գրական միջավայրում հայտնի է իբրև ամենաշեքսպիրասեր հայ գրողը: Շեքսպիրի մասին բանաստեղծն ասում էր. «Եթե մի ժողովուրդ նրան չի թարգմանում, կնշանակի տգետ է, եթե չի հասկանում, կնշանակի տհաս է, եթե մի լեզու նրա վրա չի գալիս, ուրեմն տկար է»²⁹: Անգլիացի հանճարին համարում էր «մի չափ» ազգերի զարգացման աստիճանը որոշելու համար: Քաջագունու համար նույնպես համաշխարհային գրականության մեջ առանձնանում էր Շեքսպիրը, որի կյանքի ու ստեղծագործության առեղծվածները դարձան նրա գրական, գիտական ուսումնասիրության առարկան: Քաջագունին «Շեքսպիրի հետ մեն-մենակ» հողվածաշարի հեղինակն է, որը լուրջ ներդրում է հայ շեքսպիրագիտության մեջ:

1911-ին Թումանյանն ու Քաջագունին մեղադրվում էին հայտնի «Դաշնակցական գործով»: Երեք տարով ընդհատվում են բանաստեղծի և Քաջագունու հանդիպումներն ու նամակագրությունը, քանի որ Քաջագունն հաջողվել էր խուսափել դատավարությունից և սպասվող անխուսափելի հաշվեհարդարից: Նա մեկնել էր արտասահման, որտեղից Թիֆլիս էր վերադարձել միայն 1914-ին: Եվրոպայից վերադառնալուց հետո Քաջագունին Թիֆլիսում առաջինն այցելում է Թումանյանին, ով նրա ու Ավ. Ահարոնյանի արտասահմանից վերադարձի համար բազմիցս դիմել էր ռուսական իշխանություններին, անձամբ՝ փոխարքային³⁰: 1914 թ. սեպտեմբերին բանաստեղծը Փիլ. Վարդազարյանին գրում է. «Հովհաննեսը (Քաջագունին) մոտս

²⁸ «Մշակ», 18. I. 1917, էջ 2:

²⁹ Հովհ. Թումանյան. ԵԼԺ, հ. 6, Երևան, 1994, էջ 54:

³⁰ Այդ մասին տես՝ Ս. Հովհաննիսյան. Ավետիս Ահարոնյանի և Հովհաննես Թումանյանի գրական և ազգային գործունեության պատմությունից. – Ավետիս Ահարոնյան 150, միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2017, էջ 212:

է: Թեև գալու է (երևի վաղը) քեզ տեսության, բայց ա՛յժմ չի խանգարիլ, որ գաս ա՛յժմ խոսենք. Եվրոպայից է գալիս»³¹:

1918 թ. մայիսին Վրաստանի և Ադրբեջանի անկախություն հայտարարելուց հետո Հայոց ազգային խորհուրդը հայտարարեց Հայաստանի անկախությունը: Հունիսի 7-ին ստանձնելով Հայաստանի Հանրապետության առաջին վարչապետի պաշտոնը (1918–1919թթ.)՝ Քաջագունին Թումանյանի ընկեր-բարեկամներից առաջինն էր, ով կարևոր և առանցքային դեր խաղաց հայ ժողովրդի պետականության հռչակման, Հայաստանի առաջին Հանրապետության ստեղծման գործում: Նրան պետք է հետևեին նաև Թումանյանի մյուս մտերիմները՝ Ավ. Ահարոնյանը, Լ. Շանթը, Ն. Ադրայանը և այլք: ՀՀ անկումից հետո Քաջագունին առաջին հանրապետության շատ ղեկավարների հետ մեկնեց արտասահման: Մակայն նա, անկախ պատմական անբարենպաստ հանգանմանքներից, իր կյանքին սպառնացող վտանգից, չէր պատկերացնում օտար ավերում: Քաջագունին 1921–1924 թթ. ապրեց Բուխարեստում իբրև վտարանդի, սակայն 1925-ին վերադարձավ Խորհրդային Հայաստան՝ Երևան. «Եթե կարողանամ անձնագիր ստանալ, անպատճառ կերթամ Հայաստան: Թող անեն, ինչ որ անելու են», – խորհում էր նա³², ով դարձավ 1937-ի գոհեքից մեկը: Բայց մինչ այդ, հասցրեց շարադրել իր «Անդարձ ճամփորդը» խորագրով հուշերը և հանձնել Թումանյանի դստերը՝ Նվարդին, որտեղ գրում է. «Անկարելի բան էր, – գրում է նա, – մի քիչ ճանաչել նրան ու չսիրել... դեռ էն գլխից շատ բարձր եմ դասել նրա տաղանդը, հիացել եմ նրա երկերով... Բայց միաժամանակ ու հավասարապես սիրել եմ նրա մեջ մարդը: Մարդն ու բանաստեղծը ես չեմ կարողացել բաժանել միմյանցից»³³: Ըստ Քաջագունու, Ամենայն հայոց բանաստեղծը հրաշալի ինտուիցիայով օժտված մի պոետ էր, ով «դատող ու փաստարկող» չէր, բայց արևելյան մեծ բանաստեղծների նման իմաստուն էր. «Կարծես ճշմարտությունը–իսկա-

³¹ Հ ն վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն. ԵԼԺ, հ. 10, էջ 217:

³² Քաջագունին մինչև բանտարկվելը իր մասնագիտությամբ պաշտոնավարել է տարբեր հիմնարկություններում, եղել է Երևանի պետական համալսարանի և Շինարարական ինստիտուտի դասախոս՝ դասավանդելով «Շինարարական արվեստ», «Ճարտարապետական պլանավորում» առարկաները: Նրա նախագծով է Լենինականում կառուցվել նավի նմանվող բնակելի շենքը: 1930-ին ստացել է պրոֆեսորի կոչում: Եղել է «Շինարարական կառույցների ռուս-հայերեն բառարանի» հեղինակներից: Գրել է նաև «Сто десять дней в Европе» ուղեգրությունը (Բաքու, 1911), «Դաշնակցությունն այլևս անելիք չունի» (Բուխարեստ, 1923), «Բաց նամակ՝ Թուրքիա՝ թե Ռուսիա» (Բուխարեստ, 1924, որը վերահրատարակվել է Բեյրութում Անդրանիկ Ծառուկյանի հիացական առաջաբանով 1965 թ.) գրքերը, «Հետմահու» ժողովածուն (Բեյրութ, 1965):

³³ Հ ն վ հ. Ք ա ջ ա գ ու ն ի. նշվ. հոդվ.:

կան խորքերում թաքնված ճշմարտությունը – տրվում էր նրան ինքն իրեն, առանց մտքի երկար ու բարակ սպեկուլյացիաների³⁴:

Քաջազունին Թումանյանի բնավորության ազնիվ գծերից էր համարում այն, որ նա “միանգամայն ազատ էր պրոֆեսիոնալ նախանձից: Նրա լայն սրտից շատ հեռու էր այն վախը, այն չարչիական հաշիվը, թե ահա երևան է գալիս մի նոր ու փայլուն տաղանդ, որը կարող է նսեմացնել իր սեփական արժեքը”³⁵: Միրով էր հիշում իրենց գրույցները փիլիսոփայական հարցրերի շուրջ, որոնց ընթացքում նկատել էր. “Անսկիզբ ու անվերջ ժամանակը, անհուն տարածությունը, տիեզերքի անհայտ ու անթափանցելի խորքերը, հեռավոր աստղերն ու մեզ համար անմատչելի ուրիշ աշխարհները, ապա մարդը՝ նրա տեղը բնության մեջ, գոյության իմաստն ու նպատակը – այս խնդիրները հանգիստ չէին տալիս նրան”³⁶:

Հովհ. Քաջազունին եղել և մնում է Հովհ. Թումանյանի ազնիվ, լավագույն բարեկամներից ու նրա մարդկային և ստեղծագործական տաղանդի երկրպագուներից մեկը:

ФРАГМЕНТЫ ДРУЖБЫ ОВАНЕСА КАДЖАЗНУНИ И ОВАНЕСА ТУМАНЯНА

СУСАННА ОВАНЕСЯН

Резюме

Великий армянский поэт Ованес Туманян (1863–1923) и первый премьер-министр Первой Республики Армения Ованес Каджазнуни (1868–1938) жили и творили в самый трагический, наполненный национально-политическими катаклизмами, сложный период жизни армянского народа. В условиях неопределенного будущего, даже для таких выдающихся личностей и деятелей было нелегко избежать ошибок, однако и Каджазнуни, и Туманян сумели правильно оценить исторический момент и стать щитом в борьбе армянского народа за существование. Каджазнуни и Туманян всегда боролись за одни и те же цели, были единомышленниками, и поэтому между ними сложились теплые дружеские и партнерские отношения. Они многократно встречались и сотрудничали на перекрестках литературной, культурной и национально-политической жизни. Каджазнуни были одним из активных участников армянской литературной жизни как в Тифлисе, так и в Баку. Первоначально он сблизился с Туманяном на знаменитых «Четвергах» – литературных вечерах, организуемых в доме княгини М. Туманян, затем стал членом руководимого Туманяном Армянского общест-

³⁴ Նույն տեղում:

³⁵ Նույն տեղում:

³⁶ Նույն տեղում:

ва армянских писателей, часто выступая с докладами. Благодаря усилиям Каджазнуни в 1908 г. в Баку была издана книга Туманяна «Стихотворения».

В 1937 г., незадолго до своего ареста, Каджазнуни написал воспоминания о Туманяне под названием «Безвозвратный путник» и передал их дочери поэта Нвард Туманян. В своих мемуарах он выразил восхищение творчеством поэта и всячески подчеркивал гармоничное единство Туманяна-человека, поэта и национального деятеля.

FRAGMENTS FROM THE FRIENDSHIP BETWEEN HOVHANNES KAJAZNUNI AND HOVHANNES TUMANYAN

SUSANNA HOVHANNISYAN

Summary

Great Armenian poet Hovhannes Tumanyan (1863–1923) and the first Prime Minister of the First Republic of Armenia, Hovhannes Kajaznuni (1868–1938) lived and worked in the most tragic time of national-political upheaval in the life of the Armenian people. In the conditions of uncertain future even for such talented individuals and figures it was not easy to evade errors, however, both Kajaznuni and Tumanyan were able to properly assess the historical moment and become a shield in the battle of Armenian people for survival. Fighting always for the same purpose, Kajaznuni and Tumanyan were like-minded people and that is why warm friendly and partner relations formed between them. They met and collaborated numerous times on the crossroads of literary, cultural and national-political life. Kajaznuni was one of the active participants in the Armenian literary life of Tiflis and Baku. He first met Tumanyan at the literary evenings called “Thursdays” in the house of countess M. Tumanyan. Subsequently he became one of the members of the “Caucasian Society of Armenian Writers” headed by Tumanyan and often had reports. Thanks to the efforts of Kajaznuni, Tumanyan’s “Poems” collection was published in Baku in 1908.

In 1937, not long before his arrest, Kajaznuni wrote his memoirs “The Irreversible Traveller” about Tumanyan and passed it to the poet’s daughter Nvard Tumanyan. In his memoirs he expressed his admiration for the poet’s art and highlighted the harmonic unity of a man, poet and national figure in Tumanyan.